

УДК 37:338.1(477)

ФЕРТІКОВА Т.М., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили,
Миколаїв, Україна

Фертікова Тетяна Михайлівна працює викладачем кафедри економічної теорії та економетрії МДГУ ім. П. Могили. Коло наукових інтересів: теорія добробуту, економіка трансформаційного періоду.

Освіта як фактор економічного зростання в Україні

В статті визначається роль людського капіталу для забезпечення довгострокового економічного зростання в Україні. Оскільки, виходячи з сучасного розуміння людського капіталу, важливим аспектом його формування є освіта, в статті аналізуються кількісні та якісні характеристики розвитку сфери освіти в Україні в поточному періоді. Зважаючи на певні негативні тенденції, наслідком яких є зменшення доступності освітніх послуг та якості їх надання, автором розроблено ряд рекомендацій, впровадження яких дозволить залишити сферу освіти фактором формування якісного людського капіталу в Україні.

The role of human capital for long-term economic growth in Ukraine is determined in the article. One of the main aspect of human capital forming is education. That's why some qualitative and quantitative characteristics of education sphere in Ukraine are analysed. Because of some negative trends in this sphere the author offers recommendations for maintaining of education as the condition of qualitative human capital in our country.

Розвиток кожної країни в сучасному світі в тій чи іншій мірі обумовлюється загальносвітовими тенденціями. Основними з них можна виділити наступні.

Постійно нарощуються обсяги виробництва та споживання різноманітних благ. Розвинуті країни пропонують численні новинки, кінцевим призначенням яких є підвищення комфорності життя.

Високий рівень добробуту одних країн створює можливості для усвідомлення країнами, що відстають за рівнем розвитку, власного низького рівня забезпеченості благами. Досягнення людства виступають взірцем для тих, хто не має змоги їх використовувати. Не дивлячись на культурні відмінності різних націй, завдяки яким вони мають свої уявлення про бажаний рівень життя, значна їх частина орієнтується на стандарти розвинутих країн.

Економічна потужність держав виступає вагомим аргументом в налагодженні міжнародних відносин. До даного моменту учасники

світового співтовариства будують свої взаємовідносини не лише на основі взаємовигідного співробітництва, але і з використанням різноманітних інструментів тиску. Переваги, наявні завдяки поточному рівню розвитку, стають фактором захищеності країни в майбутньому.

Нарешті, все вище перелічене обумовлює наявність глобальних проблем, від своєчасності вирішення яких залежить якість життя в окремих країнах та світі в цілому.

Роль України в світовій пропозиції і впровадженні нових технологій поки що незначна. За рівнем добробуту, враховуючи розрахунки ПРООН, вона поступається кільком десяткам країн світу. Вона тільки намагається довести, що її потенціалу має вистачити для забезпечення довгострокового зростання і наближення таким чином до рівня розвитку країн - лідерів. Постає питання, які ресурси мають відіграти ключову роль в досягненні цієї мети.

Україна завжди визнавалася країною, багатую на природні ресурси. Але, як доводить її сучасний соціально-економічний стан, наявність цих

ресурсів без раціонального їх використання не є умовою досягнення бажаних темпів економічного зростання. В Україні відсутні ресурси, експорт яких в необробленому вигляді міг би забезпечити високий добробут населення в тривалому періоді. Тому економіка країни, що знаходиться в стадії реформування, має бути орієнтована на виробництво високотехнологічної продукції для одночасного досягнення таких цілей, як підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку та підвищення рівня добробуту українського населення. Це означає, що основна роль в забезпеченні не лише економічного зростання, але і розвитку в довгостроковому періоді має належати людському капіталу.

Метою даної статті є визначення потенціалу економічного зростання в Україні в тій мірі, в якій він є залежним від рівня розвитку науки і освіти. До переліку основних задач входять наступні: (1) визначення ролі освіти в процесі формування якісного людського капіталу; (2) дослідження людського капіталу, як фактору забезпечення економічного зростання; (3) визначення основних тенденцій розвитку сфери освіти в Україні та їх впливу на темпи економічного зростання; (4) розробка рекомендацій стосовно підвищення доступності освіти та її якості в Україні.

У відносно нетривалому процесі дослідження такого наукового поняття як „людський капітал” взяла участь значна кількість зарубіжних та українських вчених.

У визначенні Боуена Г. людський капітал складається з набутих знань, навичок, мотивації та енергії, якими наділені людські істоти і які можуть бути використані протягом певного часу з метою виробництва товарів та послуг. У трактуванні Л. Туроу людський капітал являє собою продуктивні здібності, обдаровування і знання. Т. Шульц зводить людський капітал до розвитку знань і здібностей, які людям надають „шкільна освіта, навчання на робочому місці, зміцнення здоров'я і зростаючий запас економічної інформації”. Г. Беккер вважає, що „людський капітал формується за рахунок інвестицій у людину, серед яких можна назвати навчання, підготовку на виробництві, витрати на охорону здоров'я, міграцію і пошуки інформації про ціни та доходи”.

Українські вчені В. Куценко та Г. Євтушенко визначають людський капітал як „сукупність знань, здібностей і кваліфікації, як здатність кваліфікованої робочої сили створювати прибуток”. Р. Капелюшников розглядає людський капітал як „запас знань, здібностей, що є у кожного”, які „складають капітал, оскільки формування їх потребує відволікання коштів за рахунок поточного споживання, але при цьому вони стають джерелом підвищення продуктивності і заробітків в майбутньому”. [1] Таким чином вітчизняними вченими робиться акцент на обо-

в'язковій потенційній можливості використання „накопиченого запасу здоров'я, знань, навичок в сфері суспільного виробництва”, їх сприянні, як зауважує С. Дятлов, „росту продуктивності праці і ефективності виробництва, що впливає на ріст доходів людини.” [2]

Отже, людський капітал є запасом здоров'я, здібностей і знань, що використовуються в різних сферах життєдіяльності, в тому числі і в економіці. Ще одною складовою людського капіталу можна назвати культурний рівень, який пов'язаний з освітою і в значній мірі формується в процесі навчання та виховання.

Зважаючи на представлені визначення, важливим аспектом якості людського капіталу є освітній рівень, який визначається не стільки сукупністю знань, скільки розвитком розумових здібностей, здатністю до творчого мислення, засвоєння і аналізу нової інформації, що є необхідним для високопродуктивної діяльності. Крім того, високий освітній рівень обумовлює скорочення соціально - культурної дистанції між економічними агентами. Прищеплення єдиних соціально-культурних норм представникам різних соціальних груп є фактором покращення людського капіталу нації, а розуміння і адекватне сприйняття морально-етичних норм, що диктують умови поведінки представникам інших націй, сприяє зменшенню трансакційних витрат, що підвищує ефективність економічної діяльності на міжнародному рівні. [3]

Існує кілька моделей економічного зростання, які звертають значну увагу на людський капітал, як один з його факторів. В неокласичній моделі зростання в тому вигляді, в якому вона була запропонована Р. Солоу (1956), не визначається спеціальної ролі людського капіталу у виробництві ВВП. Хоча багато досліджень, включаючи модель Р. Солоу, підтверджують, що фактором зростання є технологічний прогрес.

В ендогенних моделях зростання значна увага безпосередньо приділяється людському капіталу. В деяких моделях безперервне зростання здійснюється завдяки акумуляції людського капіталу протягом часу (Х. Узава (1965), Р. Лукас (1988)). У відповідності до другої категорії моделей зростання здійснюється завдяки існуючому запасу людського капіталу, який генерує інновації (П. Ромер (1990)) або покращує здатність країни імітувати або приймати нові технології (Р. Нельсон та Е. Фелпс (1966)). Це призводить до технологічного прогресу та довгострокового зростання. Спостереження, сутність якого в тому, що продуктивність праці знаходиться під впливом людського капіталу в економіці, також видна в ранніх роботах

Дж. Джекбс (1969). [4] У виробничих функціях Р. Лукаса, П. Ромера людський капітал є одною з незалежних змінних, що також впливає на зростання. [5]

Безпосередня залежність темпів економічного зростання від освіти підтверджується статистичними дослідженнями. Так, Р. Барро (1997) здійснив подібне дослідження шляхом проведення панельного аналізу на основі спостережень із 100 країн протягом 1965 – 1995 років. У відповідності до його висновків, темп економічного зростання позитивно пов'язаний з кількістю років, проведених чоловіками в середній та вищій школах, оскільки освітній рівень чоловіків відіграє важливу роль у розповсюдженні технологій. Менша залежність спостерігається між темпом зростання та кількістю років навчання жінок, оскільки на ринках праці багатьох країн їх освітній рівень використовується недостатньо. Якість навчання, яка виражена в оцінках тестування, також позитивно корелює з безперервним зростанням. Причому ефект від якості навчання більш важливий, ніж кількість років навчання.

Позитивна кореляція між навчанням та економічним зростанням виявлена і іншими вченими, таким як М. Шпігель, Х. Сала-і-Мартін. [6]

Отже, якість людського капіталу, в значній мірі залежна від освіти, визначає темп зростання продуктивності праці як завдяки безпосередньому внеску працюючих, так і завдяки впровадженню нових технологій, що можливе за умови людського внеску в їх розробку та управління ними.

В свою чергу, підвищення продуктивності праці виступає основою економічного зростання. Вклад продуктивності праці в економічний ріст країн з розвинутою економікою (Німеччина, Японія, США) на початкових етапах виходу до пост-індустріального суспільства складав від 70 до 100%. Протягом індустріального розвитку цей вклад знизився, але залишився домінуючим. Ріст продуктивності є фактором зменшення питомих витрат, підвищення конкурентоспроможності, збільшення обсягу продаж, прибутковості, капіталовкладень, росту зайнятості, зарплатні та знов таки продуктивності праці. [7]

Проблема вдосконалення системи освіти в процесі формування необхідних характеристик людського капіталу особливого значення набуває в постіндустріальному суспільстві, коли „знання та інформація перетворюються в головний виробничий ресурс”. [8] Щорічно у світовому господарстві відмирає п'ятсот старих та виникає більш ніж шістьсот нових професій. Якщо раніше вищої освіти було достатньо для 20-25 років практичної діяльності, то нині оптимальний термін її ефективності дорівнює 5-7 років, а в галузях, що визначають НТП, 2-3 роки. [9] Такий швидкий розвиток засобів праці вимагає відповідного покращення здібностей працівників, що має бути забезпечено в процесі отримання ними освіти.

Освіта відноситься до тих благ, недоотримання яких в потрібному обсязі в кожний поточний момент сприяє, по-перше, відставанню фактичних темпів економічного зростання від потенційно можливих внаслідок недостатнього використання людського капіталу, а по-друге, закріпленню низького рівня добробуту в майбутньому. Низький рівень освіти не дає можливості брати повноцінну участь в економічній діяльності. Він стає перешкодою для підвищення матеріального добробуту (хоча в Україні безпосередня залежність між рівнем добробуту та якістю освіти відсутня). Нарешті, низький рівень освіти батьків, виходячи з досліджень Глазера, негативно впливає на якість освіти дітей, навіть якщо у батьків є матеріальні можливості забезпечити навчання дітям. [10]

Отже, для формування людського капіталу, як фактора тривалого економічного зростання, в Україні має бути забезпечена доступність до якісних освітніх послуг.

За формальними (кількісними) ознаками обсяг надання освітніх послуг в нашій країні протягом років незалежності зростає. Середня освіта залишається обов'язковою. Щорічно зростає кількість студентів. Кількість навчальних закладів III-IV рівнів акредитації також постійно збільшується, що дещо компенсується коливаннями кількості закладів всіх рівнів акредитації. (див. рис. 1) [11]

Не дивлячись на позитивну динаміку кількісних показників, доступність освіти зменшилася завдяки росту середньої вартості навчання у ВНЗ. Населення, якому вища та спеціальна освіта недоступні, здійснює пошук місць праці, що не вимагає такої освіти. Таким чином втрачається освітній потенціал, що безпосередньо впливає на продуктивність праці. Кредитування та накопичувальне страхування в сфері вищої освіти поки що знаходяться на початковій стадії розвитку, хоча є тенденції збільшення подібних послуг, що позитивно відіб'ється на обсягах та якості послуг в сфері освіти.

Що стосується якості сучасних освітніх послуг в Україні, то за століття формування вітчизняної системи освіти накопичено значний досвід не тільки передачі знань, але і досвід навчання самостійному оволодінню і створенню знань. Важливим фактором зменшення якості сучасного навчального процесу є фінансування сфери освіти.

Середня зарплатня в даній сфері, за інформацією на червень 2005 р., на 18% відстає від зарплатні в промисловості, на 48% від зарплатні в сфері фінансової діяльності. [12] Це знижує привабливість викладання в тій мірі, в якій воно залежить від оплати даної праці, та негативно впливає на його якість. Викладачі, здатні працевлаштуватися в сферах (або країнах) з більш високим заробітком та кращими умовами

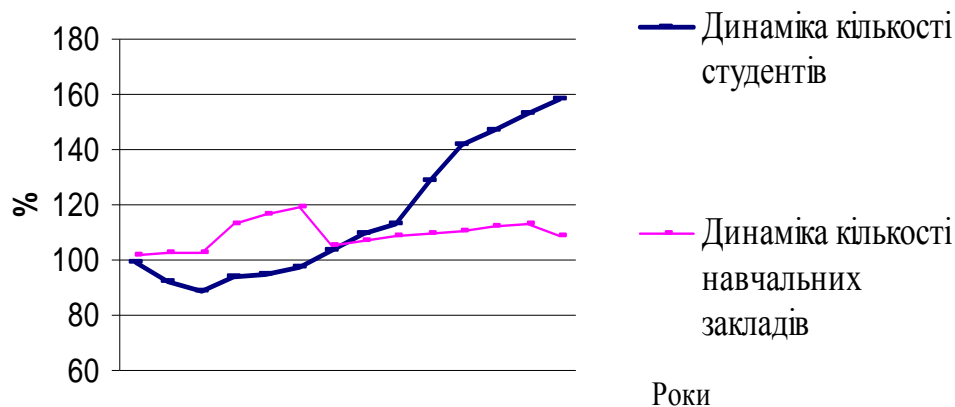

Рис. 1. Динаміка кількості студентів та навчальних закладів IV рівнів акредитації в 1991-2004 рр. (у % до 1990 р.)

праці, залишають навчальні заклади, а ті, хто продовжує працювати, також шукають можливості додаткового заробітку. Аналогічно, додаткових шляхів збільшення своїх доходів шукають студенти. Якість освіти, від цього, як правило, зменшується, особливо, якщо студенти працюють не за фахом.

Змінюються взаємовідносини викладачів та учнів (студентів). В багатьох навчальних закладах важливим фактором оцінки знань стає платоспроможність останніх. Корупція в сфері освіти викривлює відносини між викладачами та учнями (студентами) в процесі викладання та оцінки знань.

Безпосередній зв'язок сфер науки і освіти призводить до того, що якість освітніх послуг зменшується внаслідок проблем з фінансуванням розвитку фундаментальної науки в Україні. Відрахування на науку в Україні в 2004 р. становили 1,7% ВВП. Для порівняння, в Швеції, дана стаття витрат становить 3,6% від ВВП, у Фінляндії — 3,4%, в Ісландії — 3,1%. [13]

На даний момент втрати освітнього потенціалу України внаслідок зменшення доступності освітніх послуг та їх якості в певній кількості навчальних закладів оцінити важко. Поки що зниження людського потенціалу в більшій мірі обумовлено не цими втратами, а демографічними проблемами, погіршенням рівня здоров'я українського населення. Крім того, не дивлячись на зниження людського потенціалу, що має негативно впливати на економічне зростання, в останні роки динаміка останнього значно перевищувала динаміку зростання трудових ресурсів на фоні скорочення населення та випереджаючого збільшення його доходів, що свідчить про ріст продуктивності праці. [14] Факт підвищення продуктивності праці можна пояснити низьким середнім рівнем доходів населення та зростанням їх в залежності від результатів праці. Але суб'єктивне прагнення підвищити

індивідуальний добробут може вступати в суперечність з об'єктивним погіршенням якості людського капіталу, яке обумовлює відставання фактичних темпів зростання від потенційно можливих в найближчому майбутньому.

Для збереження освітнього потенціалу населення України як фактора підвищення суспільної продуктивності праці необхідно:

Забезпечення відповідності освіти та професійних навичок потребам сучасного ринку праці, а також покращення освіти до рівня, на якому працівники здатні впливати на потреби ринку праці. Для працівників, що вже отримали освіту, але не можуть знайти застосування своїм професійним знанням, фактором пристосування освіти та професійних навичок до потреб ринку є перекваліфікація, що має здійснюватися у відносно короткі терміни та за плату, величина якої має залежати від вартості оплати праці, що може бути отримана завдяки додатковому навчанню. Реалізація даного чинника залежить переважно від працівників освіти.

Збільшення фінансування закладів освіти. В значній мірі обсяг фінансування залежить від бюджетних можливостей. Для збільшення обсягів отримання бюджетних коштів можливе виконання наукової роботи освітніми закладами на замовлення органів державного управління. Також додаткове фінансування може бути забезпечено за умови подібного співробітництва між навчальними закладами та підприємствами. Важливим джерелом фінансування залишається оплата навчання студентами. Головною умовою уникнення суперечностей між необхідністю збереження даного джерела коштів та наданням можливості навчатися здібним, але матеріально незабезпеченим студентам, є проведення цінової дискримінації.

Впровадження гнучких форм оплати вартості навчання, наприклад: а) прив'язання вартості освітніх послуг до якості навчання. Найменшою

має бути вартість для найбільш здібних студентів; б) надання освітніх послуг за умови оплати після закінчення навчального закладу студентом з моменту його працевлаштування (як різновид кредитування); в) зменшення вартості навчання за умови працевлаштування на певних конкретних підприємствах чи закладах (можливе в деяких навчальних закладах, переважно соціальної спрямованості).

Розвиток кредитування навчання та системи накопичувального страхування. В більшій мірі залежить від стану і тенденцій становлення фінансової сфери. Для стимулювання кредитування навчання в навчальних закладах I – IV рівнів акредитації важливе надання державних кредитів, зважаючи на тривалий термін кредитування, слабку передбачуваність доходів позичальника після закінчення навчання. Враховуючи досвід розвинутих країн, держава, як правило,

бере участь у фінансуванні високо ризикованих, але соціально важливих проєктів.

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки. Провідним ресурсом для забезпечення довгострокового економічного зростання в Україні має стати людський капітал, від якості якого залежить продуктивність праці. Одним з факторів формування якісного людського капіталу виступає освіта. Вітчизняна сфера освіти, виходячи з кількісних її характеристик, являє собою значний за розміром комплекс для формування людського капіталу. Але якісні показники розвитку сфери освіти в Україні свідчать про зменшення доступності та якості освітніх послуг. За допомогою переліку заходів, що можуть бути вжитими органами державної влади, освітніми закладами, можна подолати негативні тенденції, властиві сфері освіти в поточному періоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський капітал України як фактор економічного зростання // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 6. – С. 21
2. Щетинин В. Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки // МЭ и МО. – 2001 – №12. – С. 47
3. Gradstein M., Justman M. Education, Social Cohesion, and Economic Growth // The American Economic Review. Vo 92, NUMBER 4. – September, 2002. - С. 1193
4. Krueger A., Lindahl M. Education for Growth: Why and for Whom? // Journal of Economic Literature, Vo XXXIX, NUMBER 4. – December, 2001. – С. 1108
5. Там же. С. 1109.
6. Barro R.J. Human capital and growth // The American economic review, VOL. 91 NO. 2. – May, 2001. – С.16
7. Семенов А. Основа экономического роста // Экономист. – 1999. - №8. – С. 21
8. Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі // Економіка України. – 2002. - №5. – С. 20
9. Людський капітал України як фактор економічного зростання // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 6. – С. 22
10. Viaene J., Zilcha I. Human Capital Formation, Income Inequality and Growth // TI 2001-104/2 Tinbergen Institute Discussion Paper. – С. 5
11. ukrstat.gov.ua
12. ukrstat.gov.ua
13. Герасимчук А. В. Фармацевти, харчовики та хіміки — найвинахідливіші // <http://www.day.kiev.ua/126114/>.
14. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. – 2004. – №4. – С. 4